

עדו ניצן

מה קורה לקורא? כוחו של משל

"משל הכרם" בישיעהו כאקזמפּלר משוכלל

למשל המקראי

מבוא

מטרה מרכזית של הספרות הנבואית במקרא היא מתן תוכחה לעם, לחברה או לשלטון בדורו של הנביא המוכיח. אחת הצורות הספרותיות למתן תוכחה מסוג זה היא המשל, סיפור אלגורי שהנביא מספר על מנת שמוסר ההשכל שלו יוכיח את שומעיו על מעשיהם. יש במקרא כמה משלים מפורסמים שנמסרו באופן ישיר לקהל שומעים, על מנת להטיף להם מוסר, כגון "משל יותם" (שופטים ט'), "משל החוח והארז" (מלכים ב' י"ד) ו"משל כבשת הרש" (שמואל ב' י"ב). אחד מן המשלים המפורסמים ביותר הוא "משל הכרם" המופיע בספר ישעיהו (ה', א-ז). במשל זה מדמה הנביא את תושבי ירושלים לכרם ואת אלוהים לבעל הכרם העובד קשה על מנת לטפל בו ולייצר מענביו יין, בעוד הכרם "בוגד" בו ומצמיח ענבים באושים בלבד. הנביא מבקש מהעם לגזור את דינו של הכרם, ובנמשל מציין כי לאחר המאמץ הרב שאלוהים עשה עבור אנשי יהודה, מאמץ שנענה בכפיות טובה, הוא עתיד להביא עליהם חורבן ולנטוש אותם.

במאמר זה אציע ניתוח ספרותי של המשל בהתבסס על הבנת טכניקת המשל המקראית. השיוך של יצירה ספרותית לסוגה ספרותית הוא מעשה בעל ערך רב. הבחירה של המספר בסוגה זו או אחרת משיתה על היצירה את המוסכמות הספרותיות של הסוגה, ולפיכך מייצרת מערכת של ציפיות בין היצירה לבין הקורא. השיוך של "משל הכרם" לסוגת המשל המקראי, מאפשר להשוותו עם משלים מקראיים אחרים ולהתייחס למאפיינים הסוגתיים שלהם. לטענתי, יחסו של "משל הכרם" לסוגת המשל הוא מורכב: לצד עיצובו על פי הקונבנציות של המשל המקראי, הוא חורג מהן במכוון, ולפיכך הוא משמש כאקזמפּלר מתוחכם של הסוגה.

משלים במקרא

על מנת להבין את מערכת היחסים המורכבת בין "משל הכרם" לבין סוגת המשל, יש לעמוד תחילה על מאפייני המשל המקראי. אם נתבונן במילה "משל" המקראית, נראה שהיא מתארת שלל תופעות עממיות כגון פתגמים, אלגוריות, דברי מוסר, מאמרים דידקטיים, סאטירות וקינות.¹ עם זאת, בחקר הספרות והפולקלור המשל מוגדר כסיפור דידקטי המשמש בסיטואציה חינוכית, שנועד למסור לקח או להוכיח נמען מסוים. במשלים מסוג זה יעסוק המאמר. במשלים אלו הנמשל יהיה עיקר המטרה והוא תמיד יופיע בטקסט במפורש לצד המשל.² יסודם של משלים אלו, משלי התוכחה הסיפוריים, הוא בכך שהם מייצרים סיפור אלגורי מתוכנן, שבו כל פרט מתפרש בהתאם למציאות שבה המשל נמסר לשומע.³

כוחו של המשל הסיפורי מצוי באפקט ההסתרה של הנמשל. הכסות של המשל, המתחיל תמיד כסיפור תמים למראה, מאפשרת לייצר באופן ספרותי "הזרה" ו"הרחקה" של הנמשל מהשומע ובכך להקנות לו נקודת מבט חיצונית על מצבו ועל התנהגותו. השומע ה"תמים" נקשר אל הסיפור ומפתח דעה לגבי מה שראוי להיעשות במצב המתואר בו, ורק בשלב שבו הוא מבין שהסיפור אלגורי ומוסב עליו, הוא לומד את הלקח ומבין כי עליו לפעול בהתאם לעמדה המוסרית שהביע כששמע את הסיפור. המפתח של המשל אפוא הוא יצירת הזדהות באמצעות הזרה, שמאפשרת לשומע לעבור תהליך פנימי שגורם לו לשנות את הדרך שבה פעל לפני שהתוודע למשל.⁴

על פי רוב, קהל השומע שיר או סיפור, מוריד באופן מידי את המגננות הטבעיות שלו ונשבה בקסמו של הסיפור. "תאוריית תגובת הקורא" הספרותית טוענת כי הספרות מאפשרת לקורא לעבור תהליך שבו הוא מתחבר ומזדהה עם הסיפור וגיבורו, עד כדי כך שהוא מצליח לראות את העולם מנקודת מבטם. לאחר סיום

1 מ' זהרי, נתיבות בשירה המקראית, ירושלים תשנ"ג, עמ' 52–53.

2 ראו: מ' צ' סגל, מבוא המקרא, ירושלים תש"כ, עמ' 57.

3 כאמור, בלשון המקרא המילה "משל" משמשת בעיקר במשמעות של דבר שנינה וחכמה, חידה או מליצה, כגון אלה המרכיבים את ספר משלי. דוגמאות לנרדפות המילים ניתן לראות בפסוקים: "וַיְדַבֵּר שְׁלֹשֶׁת אֲלָפִים מִשָּׁל וַיְהִי שִׁירוֹ חֲמֵשָׁה וְאַלְף" (מלכים א ה', יב); "מִשָּׁל יִשְׂאוּ וּמְלִיצָה חִידוֹת" (חבקוק ב', ו); "חִידַת חִידָה וּמִשָּׁל מִשָּׁל" (יחזקאל י"ז, ב) ואפילו בהתייחסות לביטוי "אבות יאכלו בֶּסֶר, וְשִׁנֵי הַבָּנִים תִּקְהֶינָה" כמשל עממי רווח (יחזקאל י"ח, ב–ג). עם זאת, המילה "משל" מופיעה, כבר במקרא, גם בהוראה של נבואה אלגורית (יחזקאל י"ז, א–י; כ"ד, ג–ח).

4 מ' ברויאר, פרקי ישעיהו, אלון שבות תש"ע, עמ' 164–166.

הקריאה הקורא שב אל עצמו והעימות בין חוויית היותו סובייקט אחר, הדמות הספרותית, לבין אישיותו האמיתית, גורם לו להתפתח ולהשתנות.⁵ כך עובד גם המשל המקראי: בתחילה הוא מספר סיפור שמעורר הזדהות עם דמויותיו ולאחר חשיפת ההפתעה והקישור למציאות הקונקרטיה הוא מכריח את שומעיו לאזן בין מעשיהם ואישיותם לבין הזדהותם עם הדמויות בסיפור. צורה זו באה לידי ביטוי בייחוד במשלים ריאליסטיים, שנושאים עוול ואי-צדק. במשלים אלו ההסתרה גורמת לנמען המשל להתקומם כלפי העוול ולחרוץ את דין הדמויות הבדיוניות, ובכך לחרוץ למעשה את דינו שלו.⁶

דוגמה לכך אפשר לראות ב"משל כבשת הרש" שנתן הנביא מוסר לדוד המלך. המשל משתמש בסיפור אלגורי המתאר אדם עשיר בעל צאן רב החומס את כבשתו היחידה והיקרה ללבו של שכנו העני (שמואל ב' י"ב, א-ד). נתן משכלל את הטכניקה של משל ההזרה ובשלב זה, עוד לפני מתן הנמשל, דוד מחווה את עמדתו המוסרית והמשפטית בנוגע לאדם העשיר. דוד, שמזדהה עם האיש העני, פוסק באופן חד משמעי כי על העשיר למות (שם, ה-ו). רק אז נתן הנביא חושף את התרמית שבמשל ומבהיר את הנמשל: דוד הוא האיש העשיר בעל הנשים הרבות, הגוזל מאוריה את אשתו ואהובתו היחידה בת שבע (שם, ז-יב). באמצעות שיטת משל מחוכמת זו, נתן הנביא מצליח לגזור את דין עצמו, מבלי שזה יודע על כך, עקב ההרחקה, ההזדהות והשימוש בסיפור הבדיוני שבבסיס המשל. במקרה של "כבשת הרש", ההסוואה של הנמשל באמצעות התייעצות משפטית לכאורה, מתאפשרת עקב העובדה שנמען המשל הוא אכן המלך והסמכות השיפוטית. כמו כן, יופיו של פרק זה בספר שמואל הוא בכך שהמקרא מוסר בו הן את המשל עצמו והן את הרקע שהוביל לסיפורו ולתגובתו של הנמען אליו. כל אלו מאפשרים לקורא לבחון את המשל על רקע ביצועו בפני הנמען וביחס להשפעתו עליו.

משל מקראי מפורסם נוסף הוא "משל יותם" (שופטים ט, ז-כ). משל זה מתאר את העצים שמחפשים למשוח להם מלך, ולאחר שמרבית העצים הגדולים והחשובים מסרבים, הם ממליכים על עצמם את האטד, שיח קוצני, ולבסוף יוצאת ממנו אש ששורפת אותם. הנמשל של הסיפור הוא שיש להיזהר בבחירת מנהיג היות שמנהיג רע שלא נכון למלוך עשוי להמיט אסון על נתיניו. "משל יותם" מבוסס על עולם הטבע

5 ו' איזר, מעשה הקריאה: תאוריה של תגובה אסתטית, תרגום: א' גורן, ירושלים תשס"ו, עמ' 146-152.

6 א' סימון, קריאה ספרותית במקרא: סיפורי נביאים, ירושלים ורמת גן תשנ"ז, עמ' 132-136.

והוא משתמש בעצים מואנשים באופן אלגורי. המשל מציג סיפור בדיוני ופשוט, מלא בפרטים, ובצדו של המשל ישנו מוסר השכל ברור שמיועד לשומעיו של יותם, אנשי שכם המעוניינים להמליך עליהם את אבימלך.⁷

אם כן, המוסכמות של המשל הסיפורי המקראי הן הצגת סיפור עלילתי בדיוני לנמען, שמספק אלגוריה למציאות הקונקרטי. לעתים הסיפור הבדיוני משתמש בהאנשה על־טבעית של עולם הטבע ולעתים אופי עלילתו ריאליסטי לחלוטין. מטרת המשל לקנות את לב השומעים באמצעים שונים שביניהם סרקזם והומור, אך לעתים הוא מציג סיפורי עוולה המתרחשים בעלילת הסיפור ונועדו לעורר את מצפון הנמענים, הקוראים או שומעים אותו. כפי שטענתי, המשל מייצר אלגוריה שמאפשרת להרחיק ולהזר את השומע מעצמו ובכך להיות אובייקטיבי ופתוח כלפי הסיפור. כאשר השומע מפתח עמדה אל מול הסיפור, מתגלה לו כי מדובר באלגוריה המופנית אליו וכי עליו לשנות את דרכיו בהתאם לעמדה המוסרית שהציג כלפי הסיפור. המוסכמה של המשל גורסת כי תמיד יהיה לצדו נמשל קונקרטי, הרלוונטי למציאות חייהם של המספר ושל הנמען.

”משל הכרם” בישיהו

לאחר שעמדנו על סוגת המשל המקראי ועל מוסכמותיה, נתבונן עתה ב”משל הכרם” שבפרק ה' בישיהו:

(א) אֲשִׁירָה נָא לִידֵי שִׁירַת דּוֹדֵי לְכַרְמוֹ

כָּרֶם הִיא לִידֵי בְּקָרוֹ בְּזוֹ שָׁמֶן.

(ב) וַיַּעֲזָהּ וַיִּסְקָהּ וַיִּטְעֶהּ שָׂרֵק וַיִּבֶן מִגְדָּל בְּתוֹכָהּ וְגַם יָקַב חֲצַב בּוֹ

וַיְקוּ לַעֲשׂוֹת עֲנָבִים וַיַּעַשׂ בְּאֲשִׁים.

(ג) וַעֲתָה יוֹשֵׁב יְרוּשָׁלַם וְאִישׁ יְהוּדָה שָׁפְטוּ נָא בֵּינִי וּבֵין כְּרָמִי.

7 משל מקראי נוסף, שאף הוא עושה שימוש בהאנשה של עולם הצומח, הוא ”משל החוח והארז” (מלכים ב' י"ד, ט-י). משל זה נשלח על ידי יהואש מלך ישראל אל אמציהו מלך יהודה והוא מתאר חוח, קוץ קטן, המופיע כסמל לשפלות וחולשה, לעומת ארז לבנון גבוה ואדיר, המסמל גדלות ופאר. החוח דורש לשאת לאשה את בתו של הארז ובכך מציג את עצמו כשווה ערך לארז. זאת בעוד שבפועל, החוח כה חלש, עד שחיית השדה רומסת אותו מבלי משים. באמצעות המשל מבקש יהואש מלך ישראל להזהיר את אמציה מלך יהודה מפני גאוותו ולנסות להניא אותו מלהילחם בו, כשהוא מציין שאמציה חלש ועלוב לעומתו, כמו החוח לעומת הארז. גם משל זה רלוונטי לזמן ולסיטואציה שבו הוא נמסר אל הנמען שלו והוא מבקש ללמד את שומעו לקח ברור. כמו כן, הוא מעוצב באופן סאטירי והומוריסטי, המבקש להגחיק את הנמען שלו: אמציה מלך יהודה.

(ד) מה לעשות עוד לכרמי ולא עשיתי בו
 מדוע קניתי לעשות ענבים ויעש באשים.
 (ה) ועתה אודיעה נא אתכם את אשר אני עשה לכרמי
 הסר משוכתו והיה לבער פרץ גדרו והיה למרמס.
 (ו) ואשיתוהו בתה לא יזמר ולא יעדר ועלה שמיר ושית
 ועל העבים אצנה מהמטיר עליו מטר.
 (ז) כי כרם ה' צבאות בית ישראל ואיש יהודה נטע שעשועיו
 ויקו למשפט והנה משפח לצדקה והנה צעקה.

על פי המוסכמה, המשל מציג בפני שומעיו, אנשי יהודה וירושלים, סיפור אלגורי שתפקידו להוכיח אותם על חטאיהם ולהזהיר אותם מחורבן קרב שנובע מייאושו של אלוהים מהם. גם במשל זה, כבשאר משלי התוכחה המקראיים, הנביא מוכיח את שומעיו באמצעות סיפור בדיוני אלגורי, שנועד לעורר את מצפונם ולהעביר אותם תהליך נפשי מוסרי.⁸ עם זאת, התוכחה ב"משל הכרם" והציפייה של הנביא לשינוי מוסרי של קהל שומעיו – אינן נאמרות. המשל מסתיים בהענקת הסבר לחורבן שאלוהים עתיד להביא על יהודה, אך הוא איננו דן בשינוי המוסרי הנדרש או באפשרות לבטל את רוע הגזירה.

כפי שראינו, למוסכמה הספרותית יש יתרונות רבים ובראשם התבנית המוכרת שהקורא מצפה למצוא ביצירה. עם זאת, הציפייה של נמען המשל לקבל בסופו של דבר תוכחה ומסר דידקטי, סותרת מאפיין יסודי אחר של המשל – ההפתעה. אפקט ההזרה שנמצא ביסוד המשל, המאפשר לנמען לקבל את הסיפור ללא התנגדות ולהגיב אליו באופן אותנטי, איננו עולה בקנה אחד עם המוסכמה הספרותית של הנמשל הדידקטי המיועד לנמען עצמו. קודם לכן ראינו כי "משל כבשת הרש" מתמודד עם בעיה זו באמצעות הסתרת העובדה כי מדובר בסיפור בדיוני. נתן הנביא מציג בפני דוד, המלך והשופט, את הסיפור כמקרה אמיתי שדורש את התערבותו המשפטית ובכך משיג את תגובתו האותנטית לסיפור. זאת מפני שהוא עומד ומדבר איתו פנים מול פנים, ו"סיפור הכיסוי" של המשל – סביר בהחלט. לעומתו, "משל הכרם" מתגבר על הסתירה המובנית הזו של המשל, בצורה אחרת – אלגנטית וייחודית לא פחות: הוא מחביא משומעיו את הסוגה הספרותית שאליה הוא שייך. כל עוד השומעים לא

8 במחקר ישנן דעות שונות בנוגע לסיווג הז'אנרי של "משל הכרם", כסיפור אלגורי, משל שיועד

לבני התקופה או בן לסוגות אחרות. ראו: H.G.M. Williamson, *A Critical and Exegetical*

Commentary on Isaiah 1-27, London & New York 2006, pp. 327-329

ידעו כי מדובר במשל – ההפתעה תישמר. ואכן, המשל נפתח בלי שהנביא מעמיד אותו בהקשר נבואי או מוסרני; הנביא פותח בהצגתו כשירה: "אֲשִׁירָה נָא לִידִידִי, שִׁירַת דּוֹדִי לְכַרְמוֹ" (א). העמדת המשל בהקשר השירי מגדילה את אפקט ההזרה וההרחקה של השומע. ניתן לשער כי "שירת כרם", שעניינה שבח לכרם שנתן יין, הייתה ז'אנר שירי מוכר וידוע לקהל שומעיו של הנביא.⁹ לכן, פתיחת הנבואה באופן המתחזה לשירה כזו, מחלישה עוד יותר את מגננות השומעים ומחזקת את אפקט ההפתעה וההזרה של השומעים, כאשר הז'אנר השירי המוכר, הנינוח והשמח באופיו, נזנח במפתיע לטובת משל אלגורי ודברי תוכחה על הכרם כפוי הטובה ש"בגד" ולא הפיק יין. הבנת המוסכמות הספרותיות של המשל מאפשרות לזהות את התחכום שב"משל הכרם", המנסה לברוח מהמוסכמות הספרותיות הכובלות אותו ומחלישות את פעולתו על שומעיו.

חשיפת הסוגה הספרותית של המשל ותחילת הסיפור עצמו מגלים בבירור כי הסיפור איננו שירת שבח לכרם. הסיפור מתאר את ידידו של המשורר, בעלים של כרם שטרח ועמל בו בשלל פעולות חקלאיות. הפסוק שמתאר את עבודת בעל הכרם רווי בפעלים, שמעידים על עומס של עבודות ומלאכות ויוצרים תחושה של השקעה מרובה: "וַיַּעֲזְקֵהוּ, וַיִּסְקְלֵהוּ, וַיִּטְעֵהוּ שָׂרֵק, וַיִּבֶן מִגְדָּל בְּתוֹכוֹ" (ב). לאחר שהמשל מציג את הדמות המרכזית שבו, שנראית בשלב זה הדמות היחידה בסיפור, הוא מתאר את היפוך הגורל המפתיע של בעל הכרם, אשר על אף עמלו הרב לא הצליח לגדל ענבים אלא באושים, ענבים קלוקלים ובוסריים שאינם ראויים להכנת יין.¹⁰

בשלב זה, לאחר שהנביא הציג סיפור איה הצלחה חקלאי, הוא משנה את ההקשר של המשל ומוסיף לו דמות נוספת – הכרם עצמו. בכך, הסיפור מתחיל לעבור התמרה מסיפור סטנדרטי של כישלון חקלאי, בעל דמות אחת, לסיפור דרמטי של בוגדנות וכפיות טובה, בעל שתי דמויות. יתרה מזאת, הנביא מפסיק לספר את הסיפור כמספר חיצוני בגוף שלישי, ובאמצעות אמצעי רטורי המכונה "פרוזופיאה"

9 ייתכן שהד ל"שירת כרם" עתיקה ניתן לראות במילים: "כָּרֶם חֲמָר, עֲנֹ לָהּ" (ישעיהו כ"ז, ב) המתארת שירה שמהללת את הכרם. השימוש במילים "ענו לה", מהדהד את "שירת הבאר" שבספר במדבר, המהללת אף היא מקור שתייה וחיים (במדבר כ"א, יז-כ). כמו כן, ניתן לשייך פסוקים אחדים משיר השירים לז'אנר שירת הכרם, אשר הפתיחה שלהם דומה לפרקנו: "כָּרֶם הָיָה לְשִׁלְמָה בְּבַעַל הַמּוֹן" (שיר השירים ח', יא). אבישור מונה רמזים נוספים לקיומן של שירות כרם ושירי יין מקראיים; ראו י' אבישור, **מבוא למקרא** (האוניברסיטה הפתוחה), יחידה 3: השירה המקראית, תל אביב תשמ"ט, עמ' 28-32.

10 לפירוש המילה ראו: ע' חכם, **ישעיהו (דעת מקרא)** א, ירושלים תשמ"ד, עמ' מט.

(Prosopopoeia): מעבר לדיבור שירי בקולם של דמות או חפץ שבשיר) הנביא עובר לדבר בקולה של דמות הידיד, בעל הכרם, ומפנה שאלה רטורית לקהל שומעיו: "וְעַתָּה יוֹשֵׁב יְרוּשָׁלַם וְאִישׁ יְהוּדָה, שִׁפְטוּ נָא בֵּינִי וּבֵין כְּרָמִי: מַה לַעֲשׂוֹת עוֹד לְכַרְמִי וְלֹא עֲשִׂיתִי בו? מִדּוּעַ קִנִּיתִי לַעֲשׂוֹת עֲנָבִים וַיַּעַשׂ בְּאֲשִׁים?" (ג-ד). בכך השירה הסיפורית, שעוסקת בעבודת הכרם, הופכת ל"משפט שדה" אל מול ההמון. השימוש בפרוזופופיאה, שבה הנביא מדבר בשם בעל הכרם, פונה ישירות לקהל השומעים ומבקש לשמוע את עמדתם המוסרית והמשפטית לגבי מה שנעשה לו, מחזק את התהליך שהמשל מנסה לעשות.

המשפט שהנביא עורך לכרם עשוי אולי להזכיר את משל "כבשת הרש", היות שגם שם דוד המלך שופט את הדמויות הבדיוניות שבמשל. אך בניגוד ל"כבשת הרש" המסופר לנמען אחד, הנביא ב"משל הכרם", שכלל הנראה מדבר בפני קהל גדול, אינו מציין את תשובות השומעים, אם אכן היו כאלו, אלא משיב לעצמו. בכך הוא מבהיר כי שאלתו הייתה רטורית בלבד: "וְעַתָּה אוֹדִיעָה נָא אֶתְכֶם אֵת אֲשֶׁר אָנִי עֹשֶׂה לְכַרְמִי: הֲסָר מְשׁוֹכְתוֹ וְהִיָּה לְבָעַר, פָּרַץ גְּדָרוֹ וְהִיָּה לְמֶרְמֵס. וְאֲשִׂיתָהּ בְּתֶה, לֹא יִזְמַר וְלֹא יַעֲדֶר, וְעָלָה שְׁמִיר וְשִׂית, וְעַל הָעֵבִים אֲצַנֶּה מִהַמְטִיר עָלָיו מָטָר" (ה-ו). הנביא המדבר בשם בעל הכרם מציג את תוכניותיו להרוס את אשר בנה ולנטוש את כרמו. בכך מתגלה שמלבד רשימת הפעולות בכרם שהוצגה בפסוק ב, היו פעולות נוספות שנדרשו להקמתו ולתחזוקו. מתוך תיאור ההריסה אנו לומדים כי בעל הכרם עשה מלאכות רבות נוספות בכרמו, כגון לבנות משוכה וגדר, לזמור ולעדור. עם זאת, הנביא מציג בשם בעל הכרם את הריסתו דווקא באמצעות הפעולות ההופכיות לפעולות הבניה המובהקות.¹¹ בעל הכרם הנואש אינו רק נוטש ומפקיר את כרמו באופן סביל. הריסת הכרם על ידי בעליו היא אקטיבית ואלימה, והיא מכילה אוסף של פעולות הנובעות מהזעם של הבעלים.

אף על פי שהנביא עזב את השירה הסיפורית ועבר לדבר בגוף שני אל שומעיו בני ירושלים, ייתכן שהשומע עדיין אינו מפנים לחלוטין את הנמשל ואת המשמעות של הסיפור שזה עתה שמע. כאמור, השומע אמור לעבור יחד עם הסיפור תהליך של הזדהות עם בעל הכרם הנבגד, ועל אף המעשים הקיצוניים שהוא מצהיר כי יעשה, השומע מבין במידת מה כי פעולותיו נובעות מתוך כאבו וצערו. יתרה מזאת, לאחר תיאורי ההרס הרבים של בעל הכרם, הנביא מציג תיאור אחרון ודרמטי. בפסוק ו

11 ' ה' הופמן, ישעיהו (עולם התנ"ך), תל אביב 1999, עמ' 37.

לראשונה מופיע מאפיין של חורבן אלוהי: "וְעַל הָעֵבִים אֲצֹנָה, מִהֲמָטִיר עָלָיו מָטָר". כך, עונש הבצורת שבעל הכרם גוזר על כרמו כעונש אחרון, מוביל את השומעים האחרונים להבין ולהפנים שאין מדובר בסיפור על בעל כרם אנושי, אלא במשל שבו בעל הכרם הוא עצמו הדמות אלוהית.¹²

רק לאחר חשיפה כמעט מוחלטת של הנמשל, כאשר פסוק ו כבר מזהה למעשה את בעל הכרם עם כוחות אלוהיים, הנביא מוסיף את הפסוק האחרון, המלמד את הנמשל באופן מפורש ולמעשה חושף כי הסיפור האלגורי כוון מלכתחילה להעביר לקח מוסרי לקהל השומעים. בנמשל הנביא עוזב את הדיבור בגוף שני מתוך דמותו של בעל הכרם ושב לדבר בגוף שלישי. על פי הנמשל, בני יהודה הרעים וכפויי הטובה, השומעים את המשל, הם הכרם, ובעל הכרם הוא אלוהים המאוכזב והנבגד: "כִּי כָרַם ה' צְבָאוֹת, בֵּית יִשְׂרָאֵל, וְאִישׁ יְהוּדָה, נָטַע שְׁעִשׂוּעִי" (ז). הפסוק נחתם בתוכחה שמפרשת את הבגידה וכפיות הטובה של בני ירושלים, המקבילה לבגידת הכרם: "וַיִּקְוּ לְמִשְׁפָּט וְהִנֵּה מִשְׁפָּח, לְצַדִּיקָה וְהִנֵּה צַעֲקָה" (ז). בעל הכרם קיווה לענבים וקיבל מהכרם כפיות הטובה באושים, וכמותו אלוהים קיווה למשפט וצדק ובמקום זאת קיבל "משפח", כלומר נגע צרעת (ספחת), ובהשאלה חברה מושחתת ומקולקלת.¹³ הנמשל

המוסרי מובן וברור והוא עוסק בקריאה לצדק חברתי האופיינית לספר ישעיהו.¹⁴ בהתאם למוסכמה הספרותית של המשל, חשיפת הנמשל הדידקטי חייבת להיות ברורה. לפיכך, הנביא משתמש בלשון המקבילה ללשון ראשיתו הסיפורית של המשל: "כָּרַם הָיָה לְיִדְיָ" (א) מקביל ל"כִּי כָרַם ה' צְבָאוֹת – בֵּית יִשְׂרָאֵל" (ז), "וַיִּעְזְקָהוּ וַיִּסְקָלְהוּ וַיִּטְעֵהוּ שָׂרֵק" (ב) מקביל ל"וְאִישׁ יְהוּדָה – נָטַע שְׁעִשׂוּעִי" (ז) ו"וַיִּקְוּ לְעֵשׂוֹת עֲנָבִים, וַיַּעַשׂ בְּאֲשִׁים" (ב) מקביל ל"וַיִּקְוּ לְמִשְׁפָּט וְהִנֵּה מִשְׁפָּח, לְצַדִּיקָה וְהִנֵּה צַעֲקָה" (ז). באמצעות הזהות הלשונית נוצרת ההקבלה הברורה בין שתי הדמויות המרכזיות

12 עונש הבצורת נפוץ מאוד במקרא, כך למשל: "הַשְּׁמָרוּ לְכֶם פֶּן יִפְתָּה לְבַבְכֶם וְסָרְתֶם וְעַבַדְתֶּם אֱלֹהִים אֲחֵרִים וְהִשְׁתַּחֲוִיתֶם לָהֶם. וְחָרָה אַף ה' בְּכֶם וְעָצַר אֶת הַשָּׁמַיִם וְלֹא יִהְיֶה מָטָר וְהָאֲדָמָה לֹא תִתֵּן אֶת יְבוּלָהּ וְאֲבַדְתֶּם מִהָרֶץ הַטֹּבָה אֲשֶׁר ה' נָתַן לְכֶם" (דברים י"א, טז–יז). הופמן (שם, עמ' 38) טוען כי בשל העובדה הזו, בשלב זה של המשל ברור כי מדובר במשל שגיבורו הוא דמות אלוהית ולא בבעל כרם אנושי. עם זאת, ניתן לטעון כי גם בני אדם במקרא "מקללים" שטח אדמה בקללת בצורת, וכי אין מדובר במאפיין אלוהי מובהק. דוגמה לכך היא דוד המקלל את הגלבוּע: "הָרִי בְגִלְבֹּעַ אֶל טַל וְאֶל מָטָר עֲלֵיכֶם וּשְׂדֵי תְרוֹמַתְךָ" (שמואל ב' א', כא).

13 חכם (לעיל הערה 10), עמ' נא. לחלופין, ניתן להבין את המילה "משפח" כחורבן או הרס, כלומר חברה שבה העשירים והשליטים מתעמרים בעניים ובחלשים הזועקים לעזרה.

14 ראו למשל ישעיהו א', שם, כז, ועוד רבים.

שבמשל: בין הכרם והנטע האלגוריים לכרם והנטע של ה' – בני ישראל, ובין בעל הכרם המקווה לבין אלוהים.¹⁵

הצורך הספרותי להפוך את הנמשל לברור ככל הניתן כך שיישאר חרוט על לוח לבם של שומעיו, מחוזק ב"משל הכרם" באמצעות תחבולה לשונית. הנביא חותם את הנמשל במילים: "וַיִּקְוּ לְמִשְׁפַּט וְהָיָה מִשְׁפָּח, לְצַדִּיקָה וְהָיָה צַעֲקָה" (ז). בכך, הפסוק קושר שני צמדי מילים בעלות משמעות הפוכה, בשל הדמיון הצלילי שלהן והעובדה שהן נבדלות זו מזו בעיצור אחד בלבד.¹⁶ ההנגדה המוחלטת בין הוראות צמדי המילים "משפט" ו"משפח" ו"צדקה" ו"צעקה", משמשת על מנת להציב שני קצוות להתנהגות המוסרית, המסומנים על ידי השפה עצמה.¹⁷

סיכום

ספר ישעיהו מאופיין בתוכחה מוסרית, שעיקרה ההזנחה של בני יהודה את המשפט והצדק. "משל הכרם" מעצב את התוכחה באופן שונה מרוב התוכחות בספר, באמצעות הסוגה הספרותית של המשל. כפי ש"תאוריית תגובת הקורא" מראה, הטכניקה של משל התוכחה המקראי מאפשרת לנביא להעניק לקח מוסרי לקהל שומעיו באופן שבו הבנת החטא והשגיאה המוסרית נובעת למעשה מתוך נפשו של הנמען של המשל. הסיפור מייצר הזרה ומאפשר לאדם להוריד מגננות, להזדהות עם

15 הרב מרדכי ברויאר (לעיל הערה 4, עמ' 167) טען כי ההשוואה לחלק הראשון של המשל בלבד, משאירה את העונש שבעל הכרם עתיד לתת לכרמו במסגרת האלגוריה בלבד, וכי 'משל הכרם' איננו נבואת זעם וחורבן, אלא נבואת תוכחה ומוסר שעדיין מאפשרת חזרה בתשובה ותיקון מוסרי של המעשים. טענה זו מסתדרת עם ההקשר הדיקטי הספרותי של המשל, שעל פי רוב נועד להעביר מסר חינוכי של תיקון ושינוי מוסרי.

16 למעט ההבדל בין השי"ן השמאלית לימנית בשתי המילים. עם זאת, הדמיון הצלילי בין שני העיצורים וכן אופן כתיבתם הזהה מחזקים את התחבולה הלשונית ואת הדמיון בין שתי המילים. תחבולה לשונית זו, המשתמשת בדמיון הצלילי בין שתי מילים, מכונה "פרונומאסיה" ויש לה דוגמאות רבות במקרא.

17 הנביא מתאמץ לסגן את הפסוק שמסכם וחותם את התוכחה ולפיכך ה"פרונומאסיה" (ראו בהערה הקודמת) שהוא יוצר היא כמעט מושלמת. עם זאת, המילה "משפח", שמשמשת כמילה בעלת דמיון צלילי מובהק למילה "משפט", היא מילה יחידאית בלשון המקרא וניתן לשער כי בעל הנבואה עיצב אותה בצורת המשקל המתאימה, על מנת לייצר את משחק המילים הייחודי. עם זאת, גם בפרק ג ישעיהו משתמש בשורש הנדיר שפ"ח בצורת פועל יחידאית במקרא: "וְשִׁפַּח אֶדְנִי קִדְקֹד בְּנוֹת צִיּוֹן" (ישעיהו ג', ז).

הדמויות המרכזיות שבו, לחוות עמדה מוסרית ולבסוף, בעת הבנת הנמשל, להבין כי הוא מקביל באופן אלגורי לדמות שעליה כעס בזמן ששמע את הסיפור. באופן זה, השומע עשוי לשנות את דרכיו ולעבור תהליך אמיתי של שינוי מוסרי.

”משל הכרם” איננו משל מקראי פשוט, אלא אקזמפלר משוכלל של הטכניקה המשלית. כאמור, המוסכמות של המשל המקראי, שלעולם יהיה בצדו נמשל דידיקטי, עשויות להחליש את אפקט ההפתעה של הגילוי כי מדובר בסיפור קונקרטי ודידיקטי, ומתוך כך להוביל לאטימת האוזן והלב של השומעים. כדי לעקוף משוכה זו, ”משל הכרם” מסתיר בתחילתו את העובדה שמדובר במשל. הוא מוצג בראשיתו כשירה והוא מתחיל בסיפור פשוט של כישלון חקלאי, הלקוח מעולם היום-יום של השומעים. על גבי שכלול זה מתווסף שכלול נוסף, שבו הנביא עובר, כמהלך רטורי, לדבר בשם בעל הכרם, הזועם על כרמו ומאוכזב ממנה. תופעה זאת עשויה להיות מקבילה, לשם הדמיון, לכך שנתן הנביא יחל לדבר אל דוד, באמצע משלו, בשם העני שכבשתו נגזלה. שני אמצעים אלו מחזקים את אלמנט ההסתרה של המשל ומשום כך את יכולת השפעתו על שומעיו. כך קהל שומעיו של הנביא מבין בהדרגה כי אין מדובר בסיפור פשוט, אלא בסיפור של בגידה ואכזבה עמוקה שמובילות לחורבן. הנמשל האלגורי, שהולך ומתבהר במהלך הסיפור, מפורש לחלוטין רק בסופו של המשל, וזאת בהתאם למוסכמה הספרותית של הסוגה. הוא מבהיר לשומעים כי הם כפויי טובה ומאכזבים במעשיהם את אלוהים, שטורח ומשקיע ופועל רבות למענם וכן כי הוא עתיד להביא עליהם חורבן הרסני בזעמו. בכך, המשל מייצר בשומעיו תהליך פנימי שמטרתו להבהיר להם באמצעי ספרותי את הכעס האלוהי, הסביר מבחינת האל, ממש כפי שהבינו ויכלו להזדהות עם כעסו של בעל הכרם.